

There have been presented theoretical and empirical grounds of therapeutic work with client's resistance in the theories of reactance and constructivism. Four parameters of work with resistance have been considered: what changes are resisted, what behaviors define the presence of resistance, why resistance is occurring in therapeutic approaches and modern theories. The psychotherapeutic generalization has been made according to these parameters for the abovementioned approaches: psychoanalytical, cognitive-behavioral, humanistic-experimental, family systems and reactance and constructivism theories.

Keywords: psychoanalytical approach, cognitive-behavioral approach, humanistic-experimental approach, family system approach, reactance theory, reactive resistance, constructivism theory.

Отримано: 12.02.2012 р.

УДК 373.5.015.3:159.953.5.002.54

О. А. Дзюбенко

Вплив індивідуально-типологічних особливостей молодших підлітків на їх соціально-психологічну адаптацію до умов навчання в основній школі

Стаття присвячена вивченню впливу індивідуально-типологічних особливостей молодших підлітків на їх адаптацію до навчання в основній школі. Розкрито поняття "соціально-психологічна адаптація". Визначені структурні компоненти соціально-психологічної адаптації молодших підлітків в умовах навчально-виховної діяльності, комплексне поєднання яких стало підставою для визначення рівнів адаптованості п'ятикласників. Проведене емпіричне дослідження дозволило визначити ті індивідуально-типологічні властивості особистості, які або уповільнюють процес адаптації учнів або сприяють його прискоренню.

Ключові слова: соціально-психологічна адаптація, рівень адаптованості, індивідуально-типологічні чинники адаптації п'ятикласників.

Статья посвящена изучению влияния индивидуально-типологических особенностей младших подростков на их адаптацию к обучению в основной школе. Раскрыто понятие "социально-психологическая

адаптація”. Определены структурные компоненты социально-психологической адаптации младших подростков в условиях учебно-воспитательной деятельности, комплексное сочетание которых стало основанием для определения уровней адаптированности пятиклассников. Проведенное эмпирическое исследование позволило определить те индивидуально-типологические свойства личности, которые либо замедляют процесс адаптации учащихся, либо способствуют его ускорению.

Ключевые слова: социально-психологическая адаптация, уровень адаптированности, индивидуально-типологические факторы адаптации пятиклассников.

Постановка проблеми. Навчально-виховний процес у школі передбачає зміни в умовах навчання при переході учнів від початкових до основних класів, що зумовлює необхідність соціально-психологічної адаптації п’ятикласників. Проте не у всіх учнів адаптаційний процес проходить швидко і без певних труднощів. Саме тому ми можемо стверджувати, що учні різняться рівнями адаптованості та існує низка чинників, які здатні або прискорити, або уповільнити адаптаційний процес у школі. Дану статтю ми присвячуємо аналізу впливу індивідуально-типологічних особливостей молодших підлітків на процес їх адаптації до навчання в основній школі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз концептуальних підходів до вивчення проблеми адаптації особистості дозволив визначити, що поняття “соціально-психологічна адаптація” – це соціально детермінований процес присвоєння особистістю суспільно-історичного досвіду, що ґрунтується на задоволенні її актуальних соціальних потреб та спрямований на встановлення оптимально комфортної взаємодії особистості й навколишнього середовища. Адаптованість – результат успішної реалізації власних можливостей у нових умовах та набуття гармонічної узгодженості в системі “особистість-середовище”.

Соціально-психологічна адаптація, як відомо, пов’язана із індивідуальними властивостями особистості, що зазначено у працях А. Маклакова, Г. Кумаріної, Г. Ушакова, Є. Ільїна, І. Пилипко, М. Сандомирського, Н. Мельнікової, О. Кузнецової, Т. Миллона, Ю. Александровського та інших дослідників.

У своїх дослідженнях, Г. Кумаріна наголошує на безумовній залежності адаптативних можливостей особистості від особливостей функціонування її нервової системи, сили та слабкості процесів збудження та гальмування, їх рухливості, інертності або їх балансу [3, с. 111].

Є. Ільїн зазначає, що у багатьох випадках ефективність будь-якої діяльності залежить від того, які психофізіологічні стани виникають у людини, стійкість до яких залежить від типологічних особливостей особистості, тобто від її типу нервової системи. Так, особистості з сильною нервовою системою більш стійкі до станів фрустрації, стресу, проте менш стійкі в станах перевтоми чи моногонії. Особистості зі слабкою нервовою системою, навпаки, схильні відчувати фруструючі ситуації більш гостро [1, с. 158]. Оскільки процес адаптації акумулює психоемоційну нестійкість, яка може призводити до вищезазначених емоційних станів, то це дає підстави стверджувати, що адаптація особистості залежить від її індивідуально-типологічних особливостей.

Очевидним є те, що адаптованість особистості пов'язана із відсутністю певних характерологічних рис: тривожність, нейротизм, ригідність, конфліктність тощо. Детальний аналіз даного аспекту проблеми поданий у працях Г. Ушакова, І. Пилипко, М. Сандомирського, Т. Миллона, Ю. Александровського та інших дослідників. Вчені зазначають, що істотну роль в процесі соціально-психологічної адаптації відіграє пов'язана з індивідуально-типологічними характеристиками здатність індивіда до динамічної перебудови системи відносин, установок, життєвих цілей. Якщо індивідуум здатний гнучко взаємодіяти з оточуючими, його відносять до нормального адаптативного типу особистості, якщо ж він реагує не гнучко, то його слід віднести до мало адаптованого типу. Адаптація індивіда в групі вимагає вміння і готовності підлаштуватись до оточуючих, всупереч власним егоїстичним поривам.

О. Кузнєцова у своєму дослідженні індивідуально-типологічних чинників адаптованості особистості, провела діагностику широкого спектра рис особистості, які гіпотетично пов'язані з адаптивністю. Так, осіб з високим рівнем адаптативності характеризує слабка вираженість механізмів психологічного захисту, окрім механізмів заперечення реальності та раціоналізації, прийняття себе, відчуття емоційного дискомфорту, домінування, емоційна стабільність, самовпевненість, сміливість, сила "Я", нефрустрованість. Особи з низьким рівнем адаптованості відрізняються значною вираженістю захисних механізмів, особливо проєкції, регресії, реактивних утворень, схильністю до дезадаптованості, внутрішніми показниками якої є неприйняття себе, емоційний дискомфорт, зовнішній контроль, покірність, залежність, консерватизм, практичність, доброта, імпульсивність [2].

Н. Мельнікова, розкриваючи проблему адаптивних властивостей особистості, зазначає, що визначення адаптативних власти-

востей особистості традиційним шляхом порівняння груп адаптованих та неадаптованих особистостей є не зовсім вдалим, оскільки існує проблема невизначеності змінних, які необхідно аналізувати, а також технологія порівняння не враховує того, що деякі адаптативні якості особистості можуть бути не активовані в процесі адаптації та знаходитися в латентному стані в адаптованих особистостей. Вирішення даної проблеми полягає у тому, що при вивченні адаптивних рис особистості слід опиратися на теоретичну класифікацію форм поведінки, абстрагуючись від конкретних тактик поведінки в конкретних ситуаціях [6, с. 9-16].

До індивідуальних особливостей людини, які утруднюють адаптаційний процес, відносять: низький рівень інтелекту, високий рівень тривожності, нейротизм, особистісна дезінтеграція, виражена здатність до стресу, індивідуалістичність, замкнутість, некомунікабельність, емоційна холодність, нервозність, схильність до тривалого обдумування будь-яких проблем, ригідність, здатність хронічно відчувати дискомфорт, невпевненість у собі, низька самооцінка, комплекс неповноцінності та постійне відчуття провини, інтровертованість, імпульсивність, песимістичність, надмірний особистісний контроль, низькі здібності до досягнення мети [7, с. 19]. Водночас дослідники підкреслюють парадоксальність прояву особистісних рис в процесі адаптації, наголошуючи, що особистість з високим рівнем інтелекту, але із вираженими рисами сенситивності та комфортності може мати труднощі в процесі адаптації і, навпаки, в особистості може бути слабка нервова система, низький рівень інтелекту та невисока здатність до досягнення мети, проте у неї є риси характеру, які дозволяють їй успішно адаптуватися у новому середовищі.

Якщо існують риси характеру, які визначають міру успішності адаптаційного процесу, то варто відзначити типи особистості, для яких характерні відповідні характерологічні риси. Типологічний підхід К. Леонгарда дозволив визначити, що є типи акцентуацій характеру, які сприяють відхиленням у поведінці, гострим афективним реакціям, нервово-психічним порушенням. Такий підхід має не лише характерологічні особливості, але й вікові [4].

Отже, узагальнюючи вищезазначене, варто зробити висновок, що досліджуючи проблему соціально-психологічної адаптації, варто вивчати не лише її соціальні чинники, але й індивідуально-типологічні. Даний аспект проблеми адаптації особистості досі вивчений недостатньо, що зумовлює необхідність його емпіричного дослідження і є метою нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження індивідуально-типологічних чинників соціально-психологічної

адаптації молодших підлітків здійснювалось у два етапи. Перший етап – вивчення психологічних особливостей соціально-психологічної адаптації відповідно до її структурних компонентів з метою визначення рівнів адаптованості п'ятикласників. Другий етап – дослідження індивідуально-типологічних особливостей молодших підлітків. Метою другого етапу було визначення кореляційно значущих зв'язків між індивідуально-типологічними особливостями учнів та рівнем їх адаптованості до навчання у 5-му класі. Експериментальною базою дослідження стала загальноосвітня школа № 176 та спеціалізована школа з вивчення гуманітарних дисциплін № 46 м. Києва. Вибірка досліджуваних складала 206 учнів 5-х класів.

Емоційний, поведінковий, когнітивний та навчально-мотиваційний компоненти становлять теоретичну модель соціально-психологічної адаптації молодших підлітків до навчання в основній школі, їх психологічні особливості є визначальними показниками міри успішності соціально-психологічної адаптації та вказують на її рівень. Відповідно до зазначених компонентів нами був використаний комплекс психодіагностичних методик, який дозволив вивчити психологічні особливості адаптації молодших підлітків до нових умов навчання в основній школі. Результати проведеного емпіричного дослідження дозволили виокремити високий, середній та низький рівні адаптованості учнів й надати їм психологічну характеристику. *Високий рівень адаптованості* (47,1% досліджуваних) характеризується легкістю пристосування до нових умов навчання в основній школі. П'ятикласники відчувають емоційне благополуччя, часто переживають емоції радості та інтересу. Тривога, страх, сором, гнів, печаль носять більш ситуативний характер, а не є наслідком труднощів в адаптаційному процесі. Домінує переважно позитивне емоційно-ціннісне ставлення до школи загалом, вчителів та навчального процесу. Як засвідчують результати дослідження, ставлення до однокласників може носити як негативний, так і позитивний характер. Навчальна діяльність учнів з високим рівнем адаптації характеризується активністю, успішністю, сформованим уявленням про себе як школяра із стійкими показниками мотивації до навчання. Розвиток рефлексивності відповідає високим показникам, що свідчить про здатність аналізувати ситуації та приймати правильні рішення, здобуваючи життєвий досвід. Стосунки з учителями набувають характеру відкритої взаємодії або обмежуються умовами навчальної діяльності, що не позначається на особистісному ставленні один до одного. Ставлення вчителів до учнів з високим рівнем адаптації

загалом позитивне, оскільки з ними легше взаємодіяти в процесі навчально-виховної діяльності. В умовах навчання основної школи учні з високим рівнем адаптованості відчують себе психологічно готовими до подальшої навчальної діяльності.

Середній рівень адаптованості (39,2 % досліджуваних) свідчить, насамперед, про незавершений процес адаптації, спричинений низкою труднощів. В основній школі діти схильні до емоційних переживань тривожного характеру, вони часто переживають емоції здивування, печалю, страху, сорому. Ситуацій, де необхідно проявляти свої вміння, можливості, здібності уникають. Емоційно-ціннісне ставлення у цих дітей до школи нейтральне або негативне. Вони до всього ставляться з обережністю, складно приймають рішення в новій обстановці. Учні з середнім рівнем адаптованості менш активні у навчальній діяльності. Позитивне та негативне ставлення до учбових завдань чергується. Вони успішно засвоюють матеріал лише з деяких предметів, що зумовлює коливання в показниках навчальної успішності. Вимоги вчителів загалом ними виконуються, проте мотивація спрямована більше на позашкільні види діяльності, ніж на процес навчання. Діти не проявляють ініціативи у спілкуванні з учителями. Ці учні сприймають своє навчання у школі як досить успішне, проте наголошують на труднощах у пристосуванні до нових умов навчання в основній школі.

Низький рівень адаптованості (13,7% досліджуваних) характеризується частим переживанням емоцій тривоги, напруження, роздратованості, печалю, презирства, страху, сорому. Школа та все, що з нею пов'язано, сприймається ними негативно. Через інфантильність і відсутність здатності до рефлексії, ситуації, які виникають в процесі навчальної діяльності не знаходять свого вирішення, що призводить до конфліктів з учителями та однокласниками. Іншою стратегією поведінки при низькому рівні адаптованості є уникання взаємодії, замкнутість на своїх думках та переживаннях. В навчальному процесі спостерігається пасивне ставлення до навчання через те, що учні не можуть знайти собі місце, звикнути до нових вчителів та їх вимог. У більшості випадків ставлення вчителів до дітей з низьким рівнем адаптованості упереджене, що провокує загострення у дітей стану дезадаптації та негативно позначається на їх навчальній активності, успішності та мотивації до навчальної діяльності. Особисте сприйняття учнями свого навчання в основній школі характеризується наявністю проблем та труднощів у процесі адаптації до нових умов, які важко самотійно подолати.

Психодіагностичним інструментарієм у вивченні індивідуально-типологічних чинників адаптації молодших підлітків до навчання в основній школі був: опитувальник Г. Айзенка за допомогою якого вимірювались два базисних параметри індивідуальності “екстраверсія – інтроверсія” та “нейротизм – емоційна стабільність” та методика діагностики акцентуацій характеру К. Леонгарда – Г. Шмішека (дитячий варіант).

Відсоткові показники за кожною із індивідуальних рис темпераменту та за типами акцентуацій були розподілені серед досліджуваних з різними рівнями адаптованості до нових умов навчання. Результати дослідження індивідуально-типологічних особливостей відповідно до рівня адаптованості п’ятикласників подані у таблиці 1.

Таблиця 1

Відповідність індивідуально-типологічних властивостей молодших підлітків їх рівню адаптованості до 5-го класу

Індивідуальна риса темпераменту	Рівень адаптованості		
	Високий	Середній	Низький
Інтроверсія	77%	9%	14%
Екстраверсія	64%	28%	8%
Нейротизм	34%	34%	32%
Емоційна стабільність	81%	13%	6%
<i>Тип акцентуації</i>			
Гіпертимний	52,7%	11,1%	2,7%
Застрягаючий	–	19,2%	19,2%
Емотивний	2,7%	11,1%	5,5%
Педантичний	8,3%	–	–
Тривожно-боязливий	–	27,7%	19,2%
Циклотимічний	27,7%	8,3%	–
Демонстративний	11,1%	5,5%	–
Неврівноважений	5,5%	19,2%	5,5%
Дистимічний	11,1%	2,7%	5,5%
Афективно-екзальтований	50%	8,3%	5,5%

Результати за шкалою “Інтроверсія-екстраверсія” свідчать, що інтроверсія характерна 77% досліджуваних з високим рівнем адаптованості, 14% з низьким та 9% – з середнім. Екстраверсія є індивідуальною рисою 64% учнів з високим рівнем адаптованості. У 28% учнів з вираженою екстраверсією середній рівень адаптованості, а у 8% – низький. Кореляційний аналіз між рівнем адаптованості та шкалою “інтроверсія-екстраверсія” не виявив статистично значущого зв’язку. Отже, такі риси, як інтроверсія та

екстраверсія, не позначаються на можливостях п'ятикласників адаптуватися до нових умов навчання в основній школі.

За шкалою "Емоційна стабільність-нестабільність", була зафіксована така тенденція – чим вищий рівень адаптованості молодшого підлітка до нових умов навчання в основній школі, тим менші в нього показники нейротизму (емоційної нестабільності), проте спостерігаються високі показники емоційної стабільності. Так, 81% емоційно врівноважених п'ятикласників мають високий рівень адаптованості, 13% – середній та 6% – низький. В той же час нейротизм, тобто емоційна нестабільність, притаманна 34% досліджуваних, рівень адаптованості яких високий, 34% – середній та 32% – низький. Кореляційний аналіз виявив статистично значущий показник ($r_s = 0,263$ при $p < 0,05$), що означає зв'язок рівня адаптованості із показниками емоційної стабільності та нестабільності. Отже, врівноваженість, стабільність процесів збудження та гальмування в нервовій системі дитини є чинником успішного процесу адаптації, а нейротизм знижує адаптаційні можливості п'ятикласників.

Результати дослідження типу акцентуацій особистості у п'ятикласників з різними рівнями адаптованості до нових умов навчання свідчать, що високий рівень адаптованості спостерігається в учнів з гіперактивним типом акцентуації, кількість яких становить 52,7%, та з афективно-екзальтованим – 50%. Індивідуальними особливостями цих учнів є підвищений фон настрою в поєднанні з жагою діяльності, оптимізмом, завзятістю та високою активністю. Афект може розряджатися агресією на оточуючих, аутоагресією або бурхливими сценами, їм властивий великий діапазон емоційних станів: легко виникає захоплення від радісних подій і повний відчай від сумних. Проте окремі школярі з гіперактивним та афективно-екзальтованим типами особистості іноді мають середній та низький рівні адаптованості. Кореляція не показала стійкого статистичного зв'язку між зазначеними типами акцентуацій та рівнем адаптованості досліджуваних. Отже, ми не можемо стверджувати, що індивідуальні властивості досліджуваних з гіпертимним та афективно-екзальтованим типом є чинником високого рівня їх адаптованості в нових умовах навчання.

Аналогічно, перевага кількісних показників у групі з високим рівнем адаптованості по педантичному, демонстративному, дистимічному та циклотимному типу є недостатньо значущою, порівняно з групою середньоадаптованих та низько адаптованих п'ятикласників. Це свідчить про те, що такі якості, як ригідність,

інертність психічних процесів, тривале переживання травмуючих подій, схильність до сумнівів, лабільність нервових реакцій, підвищена здатність до витіснення, демонстративність поведінки, схильність до істерії чи знижений фон настрою, песимізм, загальмованість не є визначальними у процесі соціально-психологічної адаптації та не позначаються на її рівні.

Неврівноважений та емотивний тип особистості для групи п'ятикласників з високим рівнем адаптованості має суттєво низькі показники, порівняно з двома останніми групами. Так, неврівноважений тип особистості характерний для 19,2% учнів з середнім рівнем адаптованості, що проявляється у підвищеній імпульсивності, слабкому контролю над потягами й спонуканнями, фіксацією на ідеях, своєму емоційному стані, швидке виснаження, неможливість тривалий час витримувати будь-яке навантаження. Емотивний тип особистості був виявлений серед 11,1% учнів з середнім рівнем адаптованості. Особливістю цих дітей є чутливість, глибокі реакції емоційних процесів, надмірна вразливість. Проте, кореляційний аналіз не підтвердив значущість властивостей зазначених типів особистості в процесі адаптації молодих підлітків до нових умов навчання в основній школі.

Варто звернути увагу, що для учнів з високим рівнем адаптованості не характерні такі типи особистості, як тривожно-боязкий та застрягаючий. Тенденція у домінуванні цих типів була помічена серед учнів з середнім та низьким рівнем адаптованості. Застрягаючий тип особистості характерний в однакових відсоткових показниках (19,2%) в обох групах. Це свідчить, що такі риси, як помірна комунікабельність, занудство, схильність до повчань, небалакучість, прагнення досягати високих результатів, завзятість, яка супроводжується надмірною стійкістю афекту та формуванням надцінних ідей негативно впливають на рівень адаптації до нових умов. Тривожно-боязкий тип особистості характерний для 27,7% учнів з середнім рівнем адаптованості та для 19,2% – з низьким. Суттєвою особливістю таких дітей є схильність до страхів та гострих афективних реакцій, підвищена нерішучість, полохливість, настороженість. При цьому коефіцієнт кореляції $r_s = -0,319$ при $p < 0,05$ свідчить про достовірну перевагу застрягаючого типу серед учнів з середнім та низьким рівнем адаптованості, порівняно із загальною кількістю досліджуваних, а показник ($r_s = -0,345$ при $p < 0,05$) свідчить про те, що тривожний тип особистості найбільш характерний для учнів з низьким рівнем адаптованості до нових умов навчання основної школи.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи результати емпіричного дослідження впливу індивідуально-типологічних особливостей молодших підлітків на їх соціально-психологічну адаптацію до навчання в основній школі, варто відзначити, що на рівень адаптованості учнів значно впливає така індивідуальна риса, як нейротизм. Емоційна стійкість є тією якістю, яка допомагає адаптуватися до нових умов навчання, відсутність емоційно врівноваженого стану призводить до труднощів в процесі адаптації та негативно позначається на її рівні. Риси характеру, які відповідають застрягаючому типу особистості притаманні учням з середнім та низьким рівнем адаптованості. Крім того, було встановлено, що чим нижчий рівень адаптованості, тим більш акцентований тривожно-боязкий тип особистості. Відповідно, учні, які мають виражену емоційну нестійкість та є представниками застрягаючого чи тривожно-боязкого типу, потребують особливої уваги, адже їх індивідуальні властивості сприяють виникненню явища дезадаптації в нових умовах навчання. Результати проведеного емпіричного дослідження розкривають перспективи вивчення даного аспекту проблеми адаптації молодших підлітків до навчання в основній школі при розробці методичних порад батькам та вчителям, створенні та впровадженні психокорекційних заходів серед п'ятикласників. Адже індивідуальні властивості темпераменту та тип акцентуації вказують на вразливі місця характеру особистості, що дозволяє попередити психогенні реакції, які призводять до дезадаптації молодших підлітків в умовах основної школи.

Список використаних джерел

1. Ильин Е. П. Темперамент и типологические особенности проявления свойств нервной системы / Е. П. Ильин // Дифференциальная психофизиология. – СПб., 2001. – С. 57-98.
2. Кузнецова О. В. Індивідуально-типологічні чинники адаптивності особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 “Загальна психологія, історія психології” / О. В. Кузнецова. – Одеса, 2005. – 20 с.
3. Кумарина Г. Школьная дезадаптация: признаки и способы предупреждения / Г. Кумарина // Народное образование. – 2002. – № 1. – С. 111-120.
4. Леонгард К. Акцентуированные личности / К. Леонгард ; [пер. с нем. В. М. Лещинская]. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2000. – 540 с.

5. Маклаков А. Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях / А. Г. Маклаков // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22. – № 1. – С. 16 – 24.
6. Мельникова Н. Н. Проблема изучения адаптативных свойств личности / Н. Н. Мельникова // Психическая и социально-психологическая адаптация: проблемы теории и практики: Тематический сборник научных трудов. – Челябинск : ЮУрГУ, 2005. – С. 9-12.
7. Соціально-психологічні аспекти процесу адаптації учнів: [навчально-методичний посібник] / І. С. Булах, Г. О. Хомич, А. М. Виногородський, І. О. Сабанадзе. – К. : Український державний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, Переяслав-Хмельницький державний педагогічний інститут ім. Г. С. Сковороди, 1997. – 180 с.

In the article the analysis of influence individually-typological features of junior teenagers on their adaptation to training at the basic school is devoted. The concept “socially-psychological adaptation” is opened. Structural components of socially-psychological adaptation of junior teenagers in the conditions of the teaching and educational activity which complex combination became the basis for definition of levels of adaptedness of fifth-graders are defined. The conducted empirical research has allowed to define those individually-typological properties of the person which or slow down process of adaptation of pupils or promote its acceleration.

Keywords: socially-psychological adaptation, adaptedness level, individually-typological factors of adaptation.

Отримано: 23.02.2012 р.